

ВІДГУК

на дисертацію Терезії Петрівни Попович на тему «ОБОВ'ЯЗОК ЯК ЦІННІСНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН», що подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 Право). – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2025.

Дисертація, як це зазначено у вступі, присвячена аналізу категорії обов'язку як ціннісно-правового феномену в його теоретичних, морально-правових, аксіологічних, методологічних та, особливим чином, історико-правових аспектах. Хоча сьогодні спостерігається відродження інтересу до теми обов'язку у зв'язку з проблемами людської гідності, ціннісної природи права, необхідності пошуку балансу між свободою і обов'язком у демократичній державі, наукових праць на цю тему не так багато. Тому розглядуване дослідження є достатньо актуальним. Воно сприяє глибшому розумінню поняття обов'язку, його сутності як ціннісно-правового феномену. Крім того, його актуальність зумовлена комплексністю дослідження обов'язку як ціннісно-правового феномену, яке акцентує увагу на генезі та сучасних інтерпретаціях обов'язку, що існують в західній правовій доктрині. Комплексні дослідження допомагають охопити усі можливі аспекти досліджуваної проблематики обов'язку і сформулювати цілісне бачення багатьох теоретичних і прикладних проблем. І в цьому відношенні зусилля дисертантки заслуговують на підтримку.

Крім того, дисертаційне дослідження Терезії Попович має цінність для науки ще з кількох причин.

Вивчення обов'язку як ціннісно-правового феномену є важливим для формування правової реальності, адже це дає можливість, як вірно зазначено у роботі, «для покращення розуміння законодавцем феномену обов'язку як

такого, його цінності з метою його подальшого визначення змісту у правових нормах; для вдосконалення законодавства України стосовно формулювання тих чи інших обов'язків» (стор. 36-37 дис.).

Крім того, результати дослідження сприяють міждисциплінарному підходу, даючи теоретичні підстави для використання отриманих напрацювань в інших правових галузях.

Авторка охопила власним аналізом значну кількість аспектів проблематики обов'язку, розпочавши з розгляду існуючих інтерпретацій теоретико-правового поняття обов'язку і його пояснення у сучасній правовій науці (обов'язок як відповідальність людини, обов'язок як міра необхідної поведінки особи, обов'язок як міра належної поведінки особи, обов'язок як повинність, обов'язок через призму правової свідомості, обов'язок через призму взаємності (асоційованості), обов'язки в контексті розуміння «єдності прав і обов'язків» (підрозділ 1 розділу 1).

Розділи 2, 3 і 4 присвячені історичному огляду розвитку уявлень про обов'язок в Давньому Світі, Середньовіччі, Новий час і у Новітній період, де піддано аналізу переважну кількість існуючих на той час трактувань обов'язку. Такий історичний погляд вже сам по собі є важливим, оскільки розширює наші знання щодо погляду на обов'язок і його правову природу в різні історичні періоди.

Розділ 5 присвячений розгляду структури природи юридичного обов'язку, де дисертантка спробувала розглянути обов'язок в морально-етичній площині, аксіологічному вимірі та його правові аспекти.

Обґрунтування дисертанткою власного підходу до трактування правових обов'язків (с. 78 дис.) ґрунтується на спробі вийти за межі суто позитивістського трактування обов'язку та здійснити з урахуванням широкого уявлення про сутність права як такого (як феномену).

Які аргументи кладуться в основу власного погляду дисертантки на природу обов'язку?

По-перше, «він має розглядатися, подібно до права в цілому, в ширшому контексті, охоплюючи визначення поведінки особи не лише нормативними приписами, але й низкою інших соціальних регуляторів, які легітимовані суспільством, що так само впливають на статус правових обов'язків та їх сприйняття учасниками суспільних відносин».

По-друге, «розглядувана категорія повинна враховувати певний рівень правової свідомості особи, тобто усвідомлення нею поведінки, що приписується, враховуючи її оцінку, ставлення, визначення перспектив потрібності тощо».

По-третє, «поведінка, яка приписується обов'язком, складаючи його зміст, за своїм характером є належною, тобто потрібною, значимою, виходячи з індивідуальних інтересів особи в їх поєднанні з колективними інтересами».

По-четверте, «юридичний обов'язок спирається на повинність як внутрішню морально-психологічну підпору для його реалізації. Це значима для людини установка, яка показує рівень її власної самооцінки й оцінки нею правової дійсності».

По-п'яте, «свідомість обов'язку як очікуваної і значимої поведінки, а також фактор повинності як морально-психологічна підпора для її здійснення зумовлюють необхідність усвідомлення і несення відповідальності індивідом (формальної чи неформальної), спираючись на критерії належної чи неналежної реалізації відповідної поведінки» (с. 86 дис.).

Найважливіший аспект, на який дисертантка намагалась звернути увагу, стосується зв'язку обов'язків зі свідомістю індивіда, якому він адресований (с. 87).

Звідси висновок авторки про те, що «правовий обов'язок розуміється нами як зв'язок приписаної правовими нормами, моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, легітимованими суспільством, належної поведінки, й свідомості особи, яка зобов'язується

до здійснення чи утримання від здійснення певних дій, та яка впливає зі сформованого в неї почуття повинності, що передбачає необхідність несення відповідальності за реалізовану ним поведінку».

На цій основі є логічним виділення дисертанткою відповідних основних ознак: 1) обов'язок постає зв'язком між поведінкою, яка приписується індивіду, та його свідомістю; 2) приписувана особі поведінка носить характер належної; 3) означена поведінка визначається правовими нормами, моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, що легітимовані суспільством; 4) реалізація обов'язку спирається на повинність як внутрішню морально-психологічну його підпору; 5) індивід є відповідальним за здійснювану ним поведінку (87-88 дис.).

Слушними є міркування дисертантки щодо цінного виразу правового обов'язку, зокрема, про те, що «завдяки цінностям право виражається й формує власну моральну силу», що «зобов'язувальна чи самозобов'язувальна поведінка в руслі її реалізації» є результатом «вибору й опори на ті чи інші цінності», що «оскільки цінності залежать від соціальної практики, вони ефективно й злагоджено реалізовуватимуться тільки в тому соціальному середовищі, яке такою злагодженістю, справедливістю тощо характеризується» (стор. 401 дис.).

Загалом вдало обрано методологію дослідження, яка ґрунтується на поєднанні філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів.

Наукові положення, висновки і рекомендації є достатньою мірою обґрунтованими. Загалом дослідження обов'язку як ціннісного феномену в Україні є значимим внеском у розвиток наукових знань щодо розуміння обов'язку як ціннісно-правового феномену, сприяє досягненню більшого рівня розуміння його природи.

Висновки і рекомендації достатньо повно викладені в наукових публікаціях дисертантки, зарахованих за темою дисертації.

Отримані результати можуть бути використані в нормотворчій діяльності, також у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Теорія права», «Історія правових і політичних учень» та «Філософія права», інших

дисциплін, які висвітлюють питання правових обов'язків, що справді сприятиме кращому засвоєнню студентами навчального матеріалу і підвищенню їх правосвідомості.

Проте в дисертаційному дослідженні Т. Попович існують як недоліки, так і питання дискусійного характеру.

1. Не зовсім точно визначено предмет дисертаційного дослідження. Як слідує із дисертації і автореферату, об'єктом дисертаційного дослідження визначено **обов'язок як ціннісно-правовий феномен**, а його предметом - **історико-правовий, теоретико-правовий аспекти та методологічна цінність обов'язку як правничого феномену**. Відповідно до співвідношення об'єкта і предмета, вони мають співвідноситись як ціле (об'єкт) і частина (предмет), натомість у дисертантки предмет охоплює не лише характеристику обов'язку як ціннісно-правового феномену, але й його **нормативний, соціальний, психологічний, філософсько-онтологічний та юридичний** виміри. Чимало цих аспектів справді розглядаються в дисертації. Однак це мало б знайти відображення у назві дисертації і об'єкті дослідження.

2. Не зовсім вдало побудовано логіку викладу дисертаційного дослідження. Сучасним інтерпретаціям обов'язку як теоретико-правового поняття, викладеним у підрозділі 1.1., мав б передувати розгляд історичних аспектів розуміння обов'язку як ціннісно-правового феномену, що дало б підстави для оцінки значення такого історичного екскурсу при формулюванні бачення загальнотеоретичного поняття обов'язку. Враховуючи, що і в інших розділах дисертаційного дослідження активно використовуються історичні аспекти обов'язку, ця історична частина загалом, а це більше 2/3 загального обсягу дисертації, є надмірною у порівнянні з обсягом матеріалу, присвяченого розгляду сутнісних характеристик обов'язку як ціннісно-правового феномену. Очевидно, що в силу такого значного обсягу історичного огляду розуміння обов'язку було б доречно відобразити цей аспект у назві дисертаційного дослідження. Дисертантка декларує зв'язок історичного розвитку уявлень про

обов'язок з обґрунтуванням обов'язку як ціннісно-правового феномену, однак у розділі 3 «Структура природи юридичного обов'язку» і заключних висновках щодо проблематики аксіологічного виміру феномену обов'язку цей зв'язок не проглядається.

Сама аксіологічна характеристика обов'язку розпочинається аж з підрозділу 5.2. (стор. 385 дис.). Тобто із 17 послідовних завдань, в яких розгортається мета дослідження, з'ясування аксіологічного виміру феномену обов'язку посідає 16 місце (стор. 3-4 автореф.).

3. Т. Попович ґрунтовно вивчила основні підходи до трактування обов'язку як відповідальності, а саме 1) як міри необхідної поведінки; 2) як міри належної поведінки; 3) як повинності; 4) через призму правової свідомості; 5) через призму принципу взаємності; 6) крізь єдність прав і обов'язків. Констатувавши при цьому, що пануючий позитивістський підхід і сприйняття обов'язку як міри необхідної поведінки створює перешкоди для його адекватного тлумачення з урахуванням реалій сьогодення та ефективної реалізації у суспільстві (розділ 1 дис.).

Однак аналіз підрозділу 1 розділу 1 свідчить, що авторка задекларувала розгляд теоретико-правового поняття обов'язку, пославшись на цілу низку праць видатних мислителів минулого і сучасності, змінює акцент і без глибокого розкриття обов'язку як ціннісно-правового феномену переходить «до аналізу основних підходів до пояснення **правових обов'язків** (виділено мною – А.П.) і зрізів їх сприйняття в контексті стосунку до пов'язаних з ними понять і явищ» (стор. 44 дис.). А вже у подальшому аналіз правового обов'язку переважно пов'язується з аналізом поняття і структури **юридичного обов'язку**, як виду і міри необхідної чи належної поведінки, що несе в собі морально-ціннісний зміст і орієнтує особу на належну поведінку через визнання цінностей права.

В той же час, при розкритті обов'язку як ціннісно-правового феномену акцент мав би бути зроблений на поєднанні етичного і правового вимірів

обов'язку як явища, внутрішній і зовнішній мірі належної поведінки особи, що виражається у ціннісному ставленні людини до права і суспільства, в основі якого визнання гідності, свободи, справедливості як вищих правових цінностей і готовності діяти відповідно до цих цінностей. І тут обов'язок, хоча й визначається нормами права, але розглядається не як правило чи норма, а як явище правового буття, що поєднує об'єктивний закон і суб'єктивне внутрішнє сприйняття.

Точне слідування розгляду обов'язку як ціннісно-правового феномена дозволило б зняти частину критики, яку авторка висловила на адресу дослідників, що акцентували увагу на дослідженнях правового обов'язку. Це також створило б методологічне підґрунтя для розгляду правового обов'язку як цінності, тобто дало можливість бачити не лише зовнішню нормативність, а й внутрішній аксіологічний зміст права. Адже якщо **обов'язок як правова цінність є загальноправовою ідеєю**, однією з основоположних цінностей правового порядку, що існує поруч зі свободою, справедливістю, рівністю та відповідальністю, то **правовий обов'язок як цінність вже виступає реалізованою формою цінності, нормативно-соціальною реалізацією цієї ідеї.**

4. Ключовими положеннями, які пов'язані з темою дисертаційного дослідження і які виносяться на захист, є **формулювання поняття обов'язку як ціннісно-правового феномена і відповідного ціннісного підходу «щодо розуміння сутності юридичного обов'язку у контексті його зв'язків з моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, які ґрунтуються на суспільному визнанні, через належну поведінку особи, яка згідно з сформованим у неї почуттям повинності відповідально здійснює або утримується від здійснення певних дій» (стор. 5 автореф., стор. 32 дис.).**

Щодо поняття правового обов'язку, то, на думку дисертантки, він **«постає демократично легітимною вимогою усвідомленої належної поведінки особи, яка зобов'язується до здійснення чи утримання від**

здійснення певних дій, і яка впливає зі сформованого в неї почуття повинності, що ґрунтується на значущості та цінності очікуваної поведінки» (стор. 20 автореф. і стор. 445 дис.).

Таке розуміння правового обов'язку варто підтримати, оскільки воно акцентує увагу на легітимності права загалом і правового обов'язку зокрема. Це співзвучно з природно-правовою та ціннісними філософськими доктринами минулого (Кант, Гегель) і сучасного (Радбрух, Алексі), в яких обов'язок ґрунтується на природно-правовому розумінні права, що виражає цінності людської гідності, справедливості та відповідальності і має гуманістичний характер. Водночас, дисертантці варто було б більш розгорнуто викласти проблему легітимності обов'язку і його зв'язку з проблематикою поняття самого права, заснованого на його легітимності, оскільки це дає нове пояснення розуміння і природи права, його джерел, процесу його формування, джерел і ролі держави у правотворенні, а в кінцевому підсумку є, як бачимо, визначальною для розуміння легітимності обов'язку, який є ключем для дисертантки у всій конструкції правового обов'язку. На жаль, у дисертації цього питання дисертантка торкається лише побіжно. Детальний виклад розуміння права як міри належного, правил поведінки, легітимованих суспільством, з акцентом на його ціннісних засадах і послідовне покладення його в основу розуміння обов'язку могло б методологічно підкріпити висновки дисертантки щодо розуміння обов'язку як демократично легітимної вимоги, що ґрунтується на фундаментальних цінностях гідності та свободи людини.

З іншого боку, слід було б уточнити розуміння зобов'язування до здійснення чи утримання від певних дій: це є внутрішнє зобов'язування, чи зовнішнє? Як уявляється, повинність є не тільки внутрішньою усвідомленою необхідністю діяти відповідно до морального закону, моментом свободи, через який індивід усвідомлює свою єдність із загальним розумним порядком, але й зовнішньою соціальною необхідністю поведінки, яка забезпечує стабільність співжиття. Отже, правовий обов'язок - це не лише внутрішня, але

й зовнішнє зобов'язування діяти відповідно до вимог правового порядку, легітимованого суспільством. Що ж до юридичного обов'язку, то ця зовнішня соціальна необхідність має вираз формальної визначеності і юридичної закріпленості у відповідних правових нормах. Про існування такого зовнішнього зобов'язування, **виражених у правилах, легітимованих суспільством**, має бути згадано і при розгляді структури юридичного обов'язку (стор. 21 автореф. і стор. 136 дис.).

5. Дисертантка, як вже зазначалось, значну увагу приділила аналізу історичної генези розуміння обов'язку у працях мислителів минулого. Проте подекуди цей аналіз виглядає дещо хаотичним. Було б виправданим на основі систематизації усіх учень про обов'язок здійснити узагальнення (окремі узагальнення є, однак вони здійснюються в рамках окремих філософських концептів (скажімо, позитивізму, утилітаризму, соціологічно-правових) або ж в окремих історичних періодах) і пояснити еволюцію розуміння обов'язку від зовнішньої повинності – виконання приписів богів, до юридичної вимоги, встановленої державою (в рамках позитивізму), далі - до відповідальності перед суспільством та людством, пов'язаним з гідністю і свободою (гуманістичні, феноменологічні й екзистенціальні підходи ХХ століття) і далі – до внутрішнього усвідомлення як моральної необхідності, пов'язаної з гідністю і свободою, і далі - до ціннісно-правового самозобов'язання.

Вказані зауваження не змінюють позитивного враження від дослідження Т. Попович. Дисертація відповідає вимогам спеціальності 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Дисертація «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» відповідає вимогам, які ставляться до робіт на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, п. п. 7 та 9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17.11.2021 р. (з наступними змінами), а її авторка – Терезія Петрівна Попович – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних

наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

**Офіційний опонент,
завідувач кафедри загальнотеоретичного
правознавства та публічного права факультету
правничих наук Національного університету
«Києво-Могилянська академія», доктор
юридичних наук, професор, дійсний член (академік)
Національної академії правових наук України**

6 листопада 2025 року

А.П. Заєць

Особистий підпис *Заєць А.П.*
ЗАСВІДЧУЮ
Начальник ВК

